

*Світлана Горбенко,
канд. психол. наук, доцент
Державна наукова установа
«Інститут модернізації змісту освіти»
м. Київ (Україна)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Теоретичний аналіз сучасного стану розробки проблеми навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами свідчить про актуальність дослідження засвоєння та виконання ними соціальних ролей. У цьому плані найважливіше значення для учнів є виконання ролі школяра. Водночас, на ефективність виконання ролі школяра накладає значний відбиток неофіційний статус у системі міжособистісних стосунків. Практичне виконання соціальних ролей визначається як рольова поведінка особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури зумовив визначити концептуальні засади вищезазначеної проблематики, які було покладено в основу розробки методики вивчення засвоєння та виконання соціальних ролей осіб з особливими освітніми потребами. Враховувалося передусім розуміння суті соціальних ролей (конвенційної ролі школяра; конвенційних ролей, пов'язаних з офіційним статусом дитини у групі; міжособистісних ролей, пов'язаних з неофіційним статусом), рольової поведінки та показників її вивчення.

Відповідно, методика дослідження особливостей виконання рольової поведінки складалася з методів, які слугували:

- з'ясуванню змісту рольової поведінки (змісту конвенційних ролей: школяра, старости, санітара, бібліотекаря, природознавця, чергового);
- вивченню особливостей рольової поведінки за визначеними показниками: успішність виконання ролей відповідно до еталона, характер прийняття ролі, спрямованість

рольової поведінки, сформованість структурних компонентів рольової поведінки;

- вивченню неформального статусу дитини у групі та встановлення характеру зв'язку між виконанням конвенційних і міжособистісних ролей.

Методика дослідження психологічних особливостей характеру зв'язку між виконанням конвенційних і міжособистісних ролей осіб з особливими освітніми потребами полягала у використанні методів експертної оцінки, спрямованості особистості, опитування, спостереження, природного експерименту, соціометрії.

Отримані в результаті експериментального дослідження емпіричні дані підлягали якісній і кількісній оцінці. Було виявлено, що майже половина досліджуваних мають середній рівень успішності виконання конвенційної ролі та майже третина – високий. До того ж, чим вищим є рівень успішності виконання рольової поведінки у школяра, тим більшого значення для нього набуває виконання правил, пов'язаних не лише з зовнішньою, а й внутрішньою стороною активності. Виявлене є підставою для позитивних прогнозів щодо можливостей адаптації дитини до умов життєдіяльності, її соціалізації, засвоєння позитивної, з точки зору суспільних цінностей, рольової поведінки. Адже саме конвенційна роль, вимоги до її виконання за своїм змістом є основою опанування будь-якої конвенційної ролі на подальших вікових етапах, у різних сферах життєдіяльності.

У результаті дослідження були отримані диференційовані дані щодо характеру прийняття учнями кожної з конвенційних ролей. Виявлено, що більше половини учнів з особливими освітніми потребами виконують ролі ритуально. Тобто, вони дотримуються правил, визначених роллю, формально, без прояву зацікавленості, але з повагою та тактовним ставленням до однолітків.

Кількісний і якісний аналіз даних щодо спрямованості рольової поведінки свідчить про те, що поведінка переважної більшості дітей у кожному класі спрямована на підтримку і налагодження стосунків у групах. Такі діти вирізняються високою потребою у спілкуванні, бажанням товаришувати,

залежні від групи, чекають від інших визнання і теплих стосунків. Водночас спрямованість на розв'язання завдання мають лише 24,2% дітей. Варто відмітити також і те, що до аналізованої категорії дітей відноситься більшість учнів, які виконують конвенційну роль старости. Учні, рольова поведінка яких спрямована на себе, характеризуються орієнтацією на отримання винагороди та задоволення незалежно від інтересів інших членів групи.

Результати вивчення рольової поведінки за її компонентами (змістовий, емоційно-мотиваційний та власне поведінковий) показали в цілому середній рівень їх сформованості. Однак виявлено, що найбільшою мірою недоліками характеризується змістовий компонент рольової поведінки. Знання характеризуються тим, що учні мають уявлення про певні правила конвенційних ролей, розуміють їх, але недостатньо повно і адекватно розкривають сутність цих правил і тільки частково їх деталізують. Найкраще, на вищому за середній та високому рівнях, учні володіють знаннями про ролі санітара, природознавця, бібліотекаря.

Даними дослідження встановлено, що у учнів з особливими освітніми потребами переважає в основному середній рівень сформованості емоційно-мотиваційного компонента виконання усіх конвенційних ролей з урахуванням показників позитивного ставлення до виконання правил поведінки, стійкості та дієвості. Рольова поведінка на цьому рівні характеризуються тим, що вони діють з позитивним настроєм, але досить пасивно. Водночас у процесі бесіди учні стверджувально ставляться до необхідності виконання правил, визначених конвенційними ролями.

На підставі аналізу даних у переважній частині учнів (60%) виявлено високий та вищий за середній рівні сформованості поведінкового компонента виконання ролей. Тобто рольова поведінка таких учнів характеризується адекватним і самостійним, хоч і повільним виконанням правил конвенційних ролей. Контролю та допомоги вони потребують тільки в окремих випадках. Найкраще учні виконують конвенційні ролі санітара, природознавця, бібліотекаря. При виконанні конвенційних ролей школяра, старости та чергового значна кількість дітей має середній рівень сформованості поведінкового компонента. Для

таких учнів характерним є ситуативне, з похибками виконання правил конвенційних ролей, вони потребують постійного контролю, спрямування.

Отримані експериментальні дані вивчення наявних в учнів рівнів сформованості компонентів рольової поведінки свідчать, що їх характеристики зазнають певних позитивних змін протягом навчання у 6-9 класах. Водночас виявлено, що особливої уваги на всіх етапах потребує формування змістового компоненту рольової поведінки за показниками адекватності та усвідомленості, а також поведінкового компоненту рольової поведінки за показником самостійності.

У результаті соціометричного дослідження було виявлено, що серед учнів з особливими освітніми потребами найбільшу кількість складають „зірки” (46,2%). Вони наближені до лідера, це його опора, його соратники. „Відкинутих”, „ізолюваних” і „знехтуваних” серед учнів - 39,5%. Ці показники свідчать про те, що майже половині притаманна обмеженість спілкування і деякі навіть приймають на себе групову агресію. На основі співставлення даних щодо виконання міжособистісних ролей з даними про особливості виконання ними конвенційних ролей було виявлено наявність певного зв'язку.

Вивчення даних показує, що серед „лідерів” переважає успішне виконання конвенціональних ролей, майже половина з них мають особистісно-прийнятний характер рольової поведінки. Рольова поведінка „лідерів” спрямована на розв'язання завдань, поставлених перед групою, і на підтримку та налагодження стосунків серед товаришів. Компоненти сформованості рольової поведінки мають у них найвищі рівні.

„Зірки” мають середній рівень успішності виконання конвенційних ролей при особистісно-прийнятному та ритуальному характерах прийняття ролей. Переважною спрямованістю „зірок” є спрямованість на налагодження стосунків. Незначна кількість з них спрямовують свою рольову поведінку на себе, для вирішення своїх особистісних потреб. Ці учні мають середній та вищий за середній рівні сформованості компонентів рольової поведінки.

Серед „відкинутих” та „ізолюваних” майже половина отримали середній бал щодо рівня успішності виконання

конвенційних ролей. Третина досліджуваних ритуально виконують свої конвенційні ролі. При цьому, 12,2% спрямовують рольову поведінку на налагодження міжособистісних стосунків, тобто вони бажають спілкуватися і мати багато друзів, і, навіть, невелика кількість „відкинутих” спрямовують свою рольову поведінку на розв’язання групових завдань. Рівень сформованості компонентів рольової поведінки у цих учнів середній.

Вивчення отриманих даних щодо „знехтуваних” показує, що вони спрямовують рольову поведінку лише на себе, виконують тільки власні бажання, більшості властивий нульовий характер прийняття конвенційних ролей і низький рівень сформованості компонентів рольової поведінки.

Отже, вивчення виконання конвенційних ролей пов’язане із з’ясуванням виконання дитиною міжособистісних ролей, зумовлених її неофіційним статусом. Основа міжособистісних відносин і виконання учнями міжособистісних ролей - це емоційна сфера. Тому міжособистісні відносини розглядаються як фактор психологічного „клімату” групи.